

FANNIKEKNOP OG MANØLYNG

De to typiske kystplanter, som her for første gang skal gøres til genstand for en etnobotanisk monografi, hører til samme plantefamilie (Plumbaginaceae) og er så iøjnefaldende, at de turde være kendt af de fleste læsere, der færdes i den vestjyske natur.

ENGELSKGRÆS, *Armeria maritima*

Fra rosetstillede smalle og bleggørne blade skyder 10–30 cm høje nøgne skafter med øverst et tæt rundt hoved af små rosa til lyst karminrøde blomster, hvis bæger er hindeagtigt foldet og siden danner ”faldskærm” for frugten. Blomstrer juni–august i titusindevis på sandede lokaliteter (overdrev, fællede, bakker) navnlig nær kysten. *Med sine fine lysviolette farver danner den et pragtfuldt syn mod det blændende hvide strandsand og det dyblå hav; det ligner en ædelsten i en skøn indfatning*, skrev Achton Friis.

Kært barn har mange navne, siger et gammelt ord, og det passer godt på vor plante. Få andre arter i den danske vildflora fik så mange folkelige synonymmer – landet over blev optegnet cirka et halvt hundrede! De anføres her (så vidt muligt) i motivgrupper med tilføjede udenlandske parallelnavne; herunder nævnes også plantens forskellige anvendelse.

1. Blade og stængel

Navnene med -græs skyldes de græslignende blade, som danner tætte tuer. Et af de ældste botaniske navne var *gramen marinum* ’strandgræs’, jnf. tysk *meergæs* 1594ff. og *seegæs* 1613ff. samt *grasblume* 1776ff. Engelskgræs kendes på dansk fra 1793; efterleddet betyder vel her mindre ”græs (voksende) ved havet”, det har som i flere efterfølgende snarere relation til dette ”græs” fremmedartede udseende, jnf. tysk *spanisch gras* (Friesland), tilsvarende i hollandsk, fransk og italiensk, engelsk *French pink* (pink = lyserød). Den kønne, fordringsløse plante blev fra gammel tid anvendt til indfatning af havebæde og på kirkegårde, måste særlig i England; engelskgræs kan da fra først af have betegnet nogle indførte havesorter. Fåregræs Nordsjælland o. 1860; strandløg Falster og Bornholm, jnf. norsk *løgblomst*. Her ud over har tysk: *drahtblume* ’trådblomst’ efter den tynde, seje stængel, *strohblume* ’stråblomst’ vel fordi der sidder indtørrede bladskeder under blomsterhovedet, og *nackte jungfer* ’nøgne jomfruer’, der sigter til den bladløse stilk; spansk *hierba sin nudos* ’urt uden knuder’ (til *A. plataginea*).

2. Blomsterstand, farve, frugtstand

Bladene kan ligesom blomsterstanden ligne nellikens: græsnellike 1647ff., også i finsk og svensk, tysk *grasnelke* 1839ff. og er botanisk knæsæt; sønellike 1798ff. og strandnellike 1839ff., samme navn i svensk, norsk, tysk,

engelsk og fransk, tysk har desuden *nelkengras* 1776ff. og *sandnelke*, norsk *tustenellik* (forleddet = små knipper, om bladene). Strandugler på Tåsinge, det afblomstrede hoved er gråt, derfor også kaldt lammehoved Midtjylland og kyllingehoveder Ålborgeggen, jnf. tysk *dickkopf* 'tykhoved' og *teufelskopf* 'djævelshoved'. Til blomsterfarven sigter norsk *makrel-* og *lakseblomst*, tysk *fleischblume* 'kød blomst' og *kranzrose* Friesland, mens *semmelblume* må skyldes en sammenligning mellem blomsterstanden og et rundstykke (semmel). Kongens knapper i Jylland efter formen, måske også brugt i børnelæg, jnf. kongens drenge i Ribeggen; tysk har *kittelknopf*. Blomsterstand plus stilk inspirerede til svensk (Öland) *hattnål*, engelsk *pin cushions* 'nålepuder' 1578ff., ital. *spilli* eller *spillone di dama* 'madonnas nåle, - brystnål'; hestekosøm på Samsø efter frugterne med påsiddende bæger jnf. tysk "lille fjerhans". Blomstringstiden: norsk *jonsokblomme* (forleddet = St. Hans), tysk *pingsterblöme* 'pinseblomst' østl. Friesland og engelsk (Somerset) *midsummer fairmaids* 'skærsommers smukke piger'.

3. Voksested

Slægtsnavnet *Armeria* skal være dannet af keltisk ar = ved og mor = hav. Strandrose Sønderjylland og Strandknap ved Juelsminde svarende til norsk *strandblomst*, -løg, -tustær og *sjøgutter* 'havdrenge', tysk *sandblume* Fehmern; engrose Lolland, stenurt på Christiansø jnf. engelsk *cliff* eller *rock rose*, tysk *heller-*, *quellerblume* Friesl. og *buitendieksgras* Ditmarsken, gror på heller, kwelder, buitendieks = yderdiger, og på mager bund: *hungerkröll* Sild. Næsblostm Sydlyn og revurt Lyø; manødreng Ribeggen, fannikeknop Varde, er meget almindelig på Fanø, endvidere korsøblomme Årø, drejrose Assensegnen, vokser på "Drejet" (eller afledt af "drengrose"?), sylturt Langeland, sylt = saltholdig bund. *Kelmesblume* ved Aachen gælder arten (eller varietet) *A. helleri*, som kun forekommer i det

Engelsk græs eller trift (*Armeria maritima*), ur
C.A.M. Lindmans Nordens flora, 1917.

vestlige Harzen og dér næsten udelukkende på slaggehobene fra bjergværker, der fremdrager zink- ("kelmes"), bly- og kobbererts; plantens aske kan indeholde op til 6 % zink, i friske planter er påvist 0.15 % bly og indtil 0.7 % zink.

Det flamske "pastorgræs" må skyldes en hyppig dyrkning som kantplante i præstegårdshaver. Til voksestedet (græsninger) sigter også lammeblomst og storkeblomst i Sønderjylland, tysk *schafblume*, på Helgoland *kubblume* og *möwenblume* 'køblomst', 'mågeblomst'. Lam nipper gerne til blomsterhovederne, og nogle jyske hyrdebørn mente, at hvis man plukkede dem af, ville lammene dø.

4. Børnelæg

Navnet fåreleger 1796ff., der nu søges indarbejdet som floranavn i stedet for engelskgræs, er

oprindelig et jysk dialektord; endelsen –leger kan skyldes drenges leg med det langstilkede blomsterhoved som slagvåben (leg = ældre dansk for kamp), mens dyrenavnet sikkert skyldes plantens forekomst, hvor får og lam græsser, jnf. fårelilje ved Svendborg, jysk lammeleger 1800ff., huggeleger og drengeroser ved Ribe, krigskarle, kæmper og kæmpeblomst Jylland o. 1820, de to sidste navne også på norsk, sydsvensk (Skåne) *slässkämpe*. Nu gælder navnene mest Vejbred, der har en lignende blomsterstand og blev benyttet til den samme leg. Herhen hører endvidere munkeblomst 1793–1837, munke og strandmunke på øerne i Smålandshavet samt det sydfynske stenpikker; munk har antagelig betydningen ”tung hammer med runde baner” jnf. at munke = prygle, slå, stenhuggere brugte også en pikke (spidshammer).

Børn har suget nektar af de tætstillede blomster: lammepatte Sydjylland, sukkerblomst Himmerland, norsk *sukkertop*, men også spist dem (skønt de ikke er særlig velsmagende) som øllebrød sydvestlige Vendsyssel. Man siger på Drejø, at når man stikker næsen ned i en buket, minder duften om nybagt rugbrød. Det kan være en sekundær forklaring opfundet da man ikke længere huskede, at planten faktisk engang blev brugt som næringsmiddel. Det vides, at man på Island har spist rødderne i en mælkesuppe; noget tilsvarende hos os i gammel tid kan have givet anledning til en række sejlivede benævnelser: dagligbrød optegnet i Jylland fra o. 1800, Vorherres brød o. 1850ff. Als, Ærø, Nordsjælland og Lolland (en næring, Gud lod vokse som en gave til fattigfolk), surbrød ved Kalundborg og Holbæk, rugbrød Ærø 1834, Strynø, Omø, Fejø, Vestlolland, rugbrødsblomst Strynø, brødblomst og rugblomst Drejø, Agersø, Albuen ved Nakskov, brødbakke Ærø, brødurte Birkholm ved Tåsinge, dagligmad Ringkøbingegnen, i denne gruppe vel også fattigbørn Midtjylland svarende til svensk (Skåne) *tiggarpog*.

Engelskræs plukkes i store buketter og er af pigebørn blevet meget brugt til flettearbejder såsom kranser, halskæder, bæltter, diademer: fletteblomst ved Mariager, kransblomst i Slesvig Vesteregn og norsk, som også har *knaphullsblomst*, endvidere kirkeblomst i Salling, heraf flettes kirkevinduer o.lign. figurer. Blomsterhovederne stikkes i strandsandet og er små haveanlægs ”træer”.

5. Anden anvendelse

Så vidt vides blev vor plante ikke anvendt medicinskt herhjemme, men i tysk folkemedicin indgik de tørrede blomster i et middel for epilepsi; drogen er givet som urindrivende og mod blærelidelser jnf. *pissblume*, for diarré og indre blødninger, som te i Alperne mod svindsot, i Sachsen mod svulster hos mennesker og dyr, bl.a. hævet koyver, jnf. *schwundkraut* og *schwulstblume*, desuden anvendt for brystlidelser (*brustkraut* 1776) og skurv, fnat: *schorfblume* jnf. norsk *gustblomme* til gust = ansigtsudslet. Planten indeholder bl.a. jod, brom og fluor. I Jylland hed det, at spiste man årets først sete *lammeleger*, fik man ikke ”sommersyge” (blegsot?). Det islandske navn *gellingahnappur* (-knapper) peger mod, at man dér tillagde planten visse uheldige virkninger på husdyrene; gelding betyder enten gildet (kastreret) eller mælk fra dyr, der er ved at blive golde og derfor har en dårlig smag.

På Rømø og Fanø blev små kranser af engelskræs hængt op i stuens loftbjælke, så søgte fluerne dem og man undgik deres pletter andre steder. – Når den blomstrede, skulle høslettet begynde (Norge).

Tilbage står nogle navne med uvis eller ukendt betydning: bankerot optegnet 1793–o.1880 bl.a. ved Hjørring, kallemanke på Samsø og vestjysk trold heks. *Jesusstöcklein* ’lille jesustav’ i Posen opstod af en legende: Undervejs til Golgatha brød Jesus sammen under korssets vægt, det skete ved en engelskræs, som

dengang havde en ganske kort stængel og renhvide blomster. Af medlidenhed ville den løfte frelseren, den rakte og strakte sig, så stænglen blev lang og hård, men kunne ikke hjælpe ham. Det skammede blomsten sig så meget over, at den blev rød, og i forvirringen glemte den at trække stænglen ind igen.

HINDEBÆGER, *Limonium* (EL. STATICE)

adskiller sig habituelt temmelig meget fra engelskgræs. De tykke stedsegrønne og elliptiske blade er rodstillede og forsynet med en bråd, på de indtil 35 cm høje bladløse stængler sidder ret store opadvendte blomster med hindeagtigt bæger i rækker på korte grene, der danner en halvskærm. Den danske flora har to arter, som begge blomstrer juli–september: Tætblomstret hindebæger (*L. vulgare*) har smukke blå kroner, hos Lav hindebæger (*L. humilis*) er bægeret rødtribet og de tydeligt adskilte kroner blåviolette. De hører til vore mere sjældne vildplanter, men hvor de forekommer, ofte talrigt, lægger man næstan altid mærke til dem: *Hindebægeren med sin yndige farve, der er så sart og kølig som en vinterhimels blå* (Achton Friis). Førstnævnte art groer på strand-, især syltengbl.a. i Sydvestjylland, mens den anden findes på samme lokaliteter navnlig i Kattegat-området.

De to slægtsnavne er hentet fra græsk; *Limonium* hentyder til voksestedet: leimon = eng, fugtigt sted, mens *Statice* kommer af statike ”den hæmmende, og opdæmmende” (sml. statisk), måske fordi plantens rødder holder på flyvesand. Plinius omtaler som *statike* en

botanisk ikke identificeret vækst med *små rosenagtige hoveder på syv stængler* anvendt som blodstillende lægeplante.

Forekomsten på øer langs Sydvestjyllands vestkyst gav anledning til navnene manølyng på Manø og Ribegnen (planten kan minde om hedelyng) og jordsandsblomme ved Emmersted og Hjerpsted – her vokser den ikke, men hentes i store mængder fra den lille ø Jordsand till tørring og vasepynt. Hindebæger er meget almindelig på de frisiske øer, hvor den kaldes *halligblume*, *-ruus*, tyske badegæster plukker og hjemfører den som ”dronningen af Halligen”. Blomsten og (hos Lav h.) bægeret bevarer farven temmelig længe og gør planten anvendelig til tørrede buketter (”immorteller”) jnf. det sønderjyske evighedsblomst, spansk (Kanariske Øer) *siempre viva* ’evigtblomstrende’ og *flor de papel* ’papirblomst’. På de frisiske øer bruger beboerne den til udsmykning af kirker, skoler og hjem, på Rømø, hvor den også kaldes blåblomst, lejlighedsvis til gravkranse og rejsekronen over nybygget hus.

Ligesom engelskgræs kaldes denne plante ”nellikegræs” og ”strandnellike”, efter blomsterfarven ”strandsyrén” og havlavendel”, det sidste navn bruges også i England, frisk har ”strandviol” og i Sydafrika ”strandrose”. *L. sinuatum* hedder i Spanien *capitana* ’kaptajn’ efter blomsternes uniformsfarve, og vor art Tætblomstret h. *nebulosa* ’stjernetåge’.

Roden er i Rusland blevet brugt til garvning af huder, som havde ligget i egebarklud. Planten indeholder jod, brom og fluor og synes ikke at være blevet anvendt i europæisk folke medicin. En række oversøiske arter benyttes mod bl.a. diarré, kolik o.a. mavelidelser, nyresygdomme, kræftsår, feber, udslet og til at fremkalde sammentrækninger i livmoderen.